

१९६० नंतरच्या कवितेमध्ये मनोहर ओकांची कविता आशयद्रव्य आणि अभिव्यक्ती पद्धतीच्या बाबतीत वेगळी ठरते. स्वतःचे अस्तित्व, कलावंत म्हणून 'स्व' ची निर्मितीप्रक्रियेत असलेली गुंतवणूक आणि या गुंतागुंतीच्या जगण्यात 'मी' ला पडत असलेले प्रश्न या अनेकविध सुत्राभोवती ओकांची कविता फिरताना दिसते. कवी आपल्या अस्तित्वाबाबत अतिशय सावध आहे. रोजच्या गुंतागुंतीच्या वर्तमानाला तोंड देत असतानाच भविष्याचे प्राक्तन काय असावे हा प्रश्न त्याला सतत पडत राहतो. वर्तमानाला प्रतिक्रिया देत असणारा 'मी' आणि त्यानंतरच्या येणाऱ्या क्षणाला तोंड देणारा 'मी' असे दोन भिन्न काळांमध्ये 'मी' चे जगणे प्रस्तूत कवितांमधून अधोरेखित केले आहे. 'मी' कोण आहे? माझे जगण्याचे प्रयोजन काय? या अस्वस्थतेमधून निर्माण होणारी प्रश्नांकितता यातून ही कविता आकार घेताना दिसते.

स्वतःच्या अस्तित्वाबाबत, जगण्याबाबत कवितेतील 'मी' ला अनेक प्रश्न पडतात. जन्म आणि मृत्यू या दोन अवस्थांतराबद्दल त्याला मोठी उत्सुकता आहे. माणसाचा मृत्यू, त्याचे गूढ रूप याबद्दल कवितागत 'मी' च्या मनात प्रचंड आकर्षण आहे. सध्या अटळपणे माझ्या वाट्याला आलेले जगणे आणि त्यानंतरच तितक्याच अटळपणे येणारा मृत्यू हा कसा असेल? हा प्रश्न त्याला पडतो आहे. या मृत्यूच्या गूढतेचा घेतलेला शोध या कवितेतून दिसून येतो आहे. रोजच्या वर्तमानाला सामोरे जात असताना जगण्यातील मूल्यांची होणारी पडझड, जगण्यातील दुःख हे सारं नष्ट होऊन हे 'देठ' सुटावेत असा एक सूर सतत कवितेतून ऐकू येतो आहे.

'मी' जगत असलेला 'काळ' हा अशाश्वत आहे. या काळातील प्रत्येक गोष्ट, जशी की झाडी, झुडपं, अगदी माणसंही दिखावटी आणि क्षणभंगुर आहे. मग या जगण्यात मूल्ययुक्त, शाश्वत काही आहे का? हे शोधत हा 'मी' निघाला आहे. पण तसही काही या 'मी' च्या हाती लागत नसावं. कारण तो अखेर

सॅक्सॅफोनी

टॉम डिक अँड सोनी

माला, मंजुळा आणि सोनी

झोपेतल्या दुःखस्वप्नासारखं

अस्तित्व

नाशाबित

याच अवस्थेप्रत येतो. एका बाजूला या शाश्वत मूल्यव्यवस्थेच्या शोधात निघालेला 'मी' त्याच्या निर्मितीप्रक्रियेच्या बाबतीत अत्यंत सतर्क आहे. कलावंत म्हणून त्याचे जगणे हा त्याचा श्वास आहे. आणि हे निर्मितीप्रक्रियेचे चक्र गतिमान असणे हेच त्याच्या अस्तित्वाचे द्योतक आहे. या प्रक्रियेमध्ये खंड पडणे म्हणजेच त्याच्या अस्तित्वाला धक्का देण्यासारखे आहे. कारण निर्मितीप्रक्रियेशिवाय कलावंताचे शरीररूपाने असणे हे व्यर्थ आहे. अशा स्वरूपाने जगणे हा एक प्रकारचा शापच म्हणावा लागेल हा शाप भोगताना 'मी' स्वतःपासून तोंड लपवत दूर जाऊ पाहतो आहे. हे निर्माणचक्र थांबणे इतके भयानक आणि सुत्र करणारे आहे की,

खोल सुत्र श्वास अंगावर

धरतात, निळी निरास खपली

या निर्मितीप्रक्रियेचा मोहोर जर आटून गेला तर मग नवनिर्माणाची पालवी आणि कळीच्या शक्याताच मिटून जातात. अशावेळी मग हे थांबलेपण संपवून हे चक्र गतिमान करण्यासाठी अनेकविध नवीन शक्यतांचा अवलंब करण्याची गरज आहे. कारण तोचतोचपणा काही कंटाळवाणा आहे, फक्त ते 'submission' चे एक नवे रूप आहे. पण आताचे थांबणे हा अपूर्णविराम आहे. कदाचित या एका विशिष्ट काळापुरती ही प्रक्रिया रेशमी किड्याप्रमाणे सुप्तावस्थेत गेली असेल. त्यामुळे या एका क्षणानंतर अपूर्णविराम संपून पुन्हा तिला गती लाभण्याची दाट शक्यता आहे. कारण कलावंताची निर्मितीची प्रक्रिया ही फक्त काही काळासाठी थांबली आहे. त्यांच्या वातावरणात एखादा शब्द गेला तर स्फोट होईल एवढी भाषिक सर्जनक्षमता त्याच्या अंगी आहे. जास्त काळ स्थानबद्धतेत स्तब्धरूढपणे बसणे हे कलावंताच्या गोठलेपणाचे निदर्शक आहे. पण सर्जनक्षमतेचे बहुवचनी गुलाब फुलतील असा अशावादी ध्वनी याठिकाणी ऐकू येतो आहे.

हे सगळे निर्मितीप्रक्रियेचे चक्र ज्या माध्यमातून आकार घेते ते म्हणजे भाषेचे माध्यम. कवितेची भाषा ही

कवी आणि वाचक यांच्यातील संपर्कमाध्यम म्हणून काम करते आणि या संपर्कमाध्यमातूनच कवीची संवादभाषा अस्तित्वात येते. ही संवादभाषा वेगवेगळ्या प्रतिमांच्या वापराने, शब्दांच्या पारंपारिक घडणीला छेद देऊन, प्रसंगी शब्दांच्या स्थानबदलाने अस्तित्वात आली आहे. मनोहर ओकांच्या कवितेतील भाषा ही सद्यःस्थितीत अस्तित्वात असलेली संपर्क माध्यमाची साधने अपुरी पडल्यानेच की काय स्वतःच्या परिमाणांसह अस्तित्वात आली आहे. कवितेमध्ये येणारी विशिष्ट अशी भावावस्था ही वेगवेगळ्या संवेदनमाध्यमाच्या एकत्रिकरणातून दृश्यरूपाने प्रकट होते. रंगसंवेदन, श्रुतिसंवेदनेच्या माध्यमातून एक सलग दृश्यात्मकता (perceptual cohenonce) या ठिकाणी निर्माण होते.

उदा. पाखरांचे किलबिलते कंठवृंद

ही प्रतिमा नजरेसमोर वाद्यवृंदांचे दृश्यरूप उभे करते. हे कवितेचे विश्व ज्या प्रतिमांच्या माध्यमातून आकाराला आलेले आहे तेही कवितेच्या आशयद्रव्याला समृद्ध करते. (उदा. रंगाचे फुललेले ताटवे) तर काही ठिकाणी संवेद्य विश्वाची अदलाबदल होऊन ज्या प्रतिमा निर्माण होतात त्या दृश्यप्रक्रियेला चालना देतात.

(उदा. कानपारखे, डोळे, पारख हाक, नाकपारखी जीभ)

कवितेमध्ये अनेक ठिकाणी चेतन आणि अचेतनाच्या सीमारेषेवर वावरणाऱ्या प्रतिमांमुळे आशयाला खोली प्राप्त झाली आहे.

बघता बघता भुई चालू लागते

तरखापोशी व्हायला

कवितेतील स्वतःचा ध्वनी घेऊन येणारा शब्द आणि या शब्दाच्या मोडतोडीतून त्याला प्राप्त झालेला अर्थ यातून पारंपरिक संकेतव्यवस्थेची मोडतोड केली आहे. एखाद्या शब्दाशी निगडित संकल्पना, त्यामुळे होणारी भावावस्था यांना दुसऱ्याच कोणत्यातरी शब्दाशी जोडल्यामुळे निर्माण होणारा अंतिम परिणाम हा अनपेक्षित आहे.

उदा. लोकांचा पाशवी जल्लोश, कडकडाटांत

खिजगणती नसते कोणाची

या ठिकाणी 'जल्लोश' आणि 'पाशवी' हे दोन्ही शब्द वेगवेगळा परिणाम निर्माण करणारे आहेत. एकीकडे भयसूचकता तर दुसरीकडे आनंद अशी संमिश्र अवस्था या ठिकाणी निर्माण होते. काही ठिकाणी अनैतिक गोष्टींना बहाल केलेले भौतिकत्व हे अर्थाच्या परस्परविरोधी छटा

निर्माण करते. (उदा. आठवणीची टरफल, सगळे निमुळते शिरकाव 'फिस' पडलेला निश्चेष्ट काळ' इ.)

ओकांच्या कवितेचा विचार करता भाषेच्या पारंपरिक घडणीला छेद देऊन स्वतःची अशी नवी भाषा वापरून, मग त्यातून आशयाचे विविध स्तर शोधताना ते दिसतात.

प्रस्तूत अठ्ठावीस कवितांमधून कोणतेही एकच एक असे सूत्र हाती येत नाही. (कदाचित या कवितांचा निर्मिती कालखंड, हा भिन्न असल्यामुळे रोजच्या जगण्यातले ताणही कविता सुट्या सुट्या स्वरूपात व्यक्त करते आहे. वेगवेगळ्या जगत असलेला एक काळा आणि या 'मी' च्या कल्पनाविश्वात असणारा एक काळ अशा दोन्हीचा परस्परसंबंध लावण्याच्या प्रयत्नातून मग हा कवितागत 'मी' मृत्यूंच्या शोधात निघाला आहे. या शोधात तो आपल्या आदिम रूपाकडेही पळतो आहे. तर दुसरीकडे कलावंत म्हणून स्वतःच्या सर्जनशीलतेचा तो पुनःपुन्हा विचार करतो आहे. परंतु या साऱ्याचा विचार केला तरी जगण्यात काही एक शाश्वत अशा मूल्यापर्यंत तो येत नाही. कदाचित तेथे पोहोचण्याचा त्याचा प्रयत्नही नसावा. आविष्कारपद्धतीच्या बाबतीतही कवितेची शैली काही ठिकाणी अत्यंत गुंतागुंतीची होते आणि त्यामुळे ती वाचकाला गुंगवून टाकते, चक्रावून सोडते. अभावानेच कवितेच्या जवळ जाणाऱ्या वाचकांसाठी ती दुर्बोधतेकडेही झुकते. एकूणच ६० च्या कालखंडात काव्यलेखन करणाऱ्या कवींचा विचार करता ओकांची कविता आशयद्रव्य आणि अभिव्यक्तीपद्धतीबाबत वेगळी आहे. पण स्वतःच्या सर्जनक्षमतेबद्दल. मृत्यूच्या गूढतेबद्दल प्रश्नांकित अवस्था जी कवितागत 'मी' पुढे निर्माण झाली आहे. त्याच्या उत्तराप्रत मात्र हा 'मी' येताना दिसत नाही. हे सगळे जगणे क्षणभंगूर आहे, मग पुढे काय? हा प्रश्न मात्र अनुत्तरितच राहतो. या अंगाने ओकांच्या कवितेचा विचार होणे गरजेचे आहे. लघुनियतकालिकांतून काव्यलेखन करणाऱ्या अनेक कवींच्या कवितांमधून अशा स्वरूपाचा सूर ऐकू येतो. पण मग त्याच्यापुढे जाऊन 'अगे विश्वात्मके' ही हाक देणाऱ्या कोलटकरांच्या कवितेत ज्याप्रमाणे हा अटळ इतिहास जगत येणाऱ्या अनुभवक्षेत्राला स्वीकारून पुढे वाटचाल करण्याचा जो प्रयत्न आहे, तो प्रयत्न ओकांच्या कवितेत मात्र कुठेच दिसून येत नाही. कदाचित व्यक्तिगत प्रतिभा आणि सामाजिकता यांचा तोल नीट न सांधता न आल्यानेच या कविता एकार्थाने एकांगी आहेत असे मात्र सतत वाटत राहते.

— वैजयंतीमाला जाधव